

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОГОРКУ ЖАНА ОРТО АТАЙЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ МИНИСТРЛИГИ**

АНДИЖАН МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

ФИЛОЛОГИЯ КАФЕДРАСЫ

Кыргыз адабиятынын тарыхы предметинен

REFERAT

**ТЕМА: Кыргыз элинен чыккан куудулдардын чыгармачылыгы
жөнүндө**

Аткарган: Номонова Саламат

Текшерген мугалим: Темирова М. А.

АНДИЖАН - 2012

Тема: Кыргыз элинен чыккан куудулдардын чыгармачылыгы жөнүндө

План:

Киришүү

- 1. Кыргыз элинин ырчылар чыгармачылыгы**
- 2. Анда куудулдардын орду**
- 3. Кыргыз элинин куудулдары**
- 4. Коомдук турмушубузда алардын чыгармаларынын орду, мааниси**

Корутунду

Пайдаланылган адабияттар тизмеси

Кыргыз элинин ырчылар чыгармачылыгы

Ырчылар чыгармачылыгы фольклор менен жазма адабияттын ортосундагы өткөөл сыяктуу көркөм чыгармачылыктын тарыхый өнүгүп келген түрү б.с. Кыргыз элинин көп кылымдык тарыхында ырчылык өнөр үзгүлтүксүз өнүгүп жүрүп олтурган. Ошол узак мезгил ичинде бул өнөрдүн көрүнүктүү өкүлдөрү, ырчылардын түрдүү типтери жана функционалдык багыттары п.б.

Улуу Жеңижоктун бир томдук ырлар жыйнагына жазган баш сөзүндө Чыңгыз Айтматов ырчылык өнөрдү изилдеп, кеменгер ырчылардын чыгармачылыгынын кыргыз элинин рухий өнүгүшүндөгү маани-маңызын ачып берүү адабиятчы-изилдөөчүлөрдүн милдети деп көрсөтөт.

Ырчылар чыгармачылыгы дегенде кыргыз элинин тарыхында даярдыксыз төгүп ырдоо жолу менен чыгармалар жараткан инсандардын көркөм-поэтикалык өнөрүн түшүнөбүз. Сабактын предмети болуп кыргыз тарыхында жашап өткөн жана азыр жашап жаткан ырчылардын ырлары саналат. Ошондой эле бул сабактын алдына койгон максаты-ошол узак тарыхта п.б чыгармаларды, андагы ырчылардын идеяларын талдап үйрөнүү.

Кыргыз тарыхында өнүгүп келген ырчылык өнөр-дүйнөлүк масштабда же жалпы адамзат жараткан искусствонун системасында да өзүнө таандык орду бар көркөм-поэтикалык өнөрдүн бири. Анын кылымдар бою жашап келип, өз тарыхында албан-албан «Манас» сыяктуу эпосторду жаратышы (аны жандуу өнөргө айланташы) бүткүл бир элдин бардык ишеним-ынанымдарын, менталитетин чагылтып келиши- бул өнөрдү дүйнөлүк деңгээлде баалоого негиз боло турган факторлор.

Ырчылык өнөр ошончолук көп тармактуу өнүккөн өнөр болгондуктан, биринчи иретте анын кантип п.б жөнүндө суроо туулат. Ырас, фольклордук, байыркы бешик ырлары, эмгек ырларынын келип чыгышын теоретиктер биринчи иретте ыргакка, уйкашка, эмоцияга байланыштырышат. Ал эми ырчылык өнөрдүн, ырчылардын п.б.-жандуу процесс же динамикалуу көрүнүш. Маселен, өзүнө чейинкилердин күүлөрүн аткаруу менен, Карамолдо улуу өнөргө ээ болгон. Ал укмуштай чеберчилик менен аткарган күүлөр анын өзүнө ыйгарылып, аткаруучулук өнөрү анын жеке чыгармачылыгына айланган.

Ырчынын ырчы болуп калыптанышы да элдик ыр болобу, башка ырчылардын ырлары болобу эл арасында аткарып ырдоо менен башталат. Бара-бара анын ырчылык шыгы калыптануу менен өзү да кошуп ырдаганга үйрөнөт. Ырчылардын бири-бирине окшобогон жеке касиеттери бар сыяктуу эле алардын ырчы болуп калыптанышы да эч качан бири-бирине окшош болбойт.

Көркөм чыгармачылыктын психологиясы боюнча балада поэтикалык-көркөмдүк алгачкы шык, жөндөмдүүлүктөрдүн ойгонушу түрдүү шартка жараша болот. Маселен, жалбырактардын желге кыймылдашы аны көрүп турган кичинекей же бешикте ойгоо жаткан балада түрдүү реакция пайда кылат. Эгерде ошол замат энеси келген болсо, андан кийин ошол аракет көп жолу дал ошол мезгилде кайталанган болсо, балада энесинин элеси жагымдуу үнү анын таанып-билүүсүнөн тартып, түрдүү эмоцияларынын чыгышына, энеге карата сезимдеринин күчтүү болушуна алып келет. Ал эми жалбырактардын кыймылы эненин жагымдуу элесин түзүүчү элементтин ролун аткарат. Андан ары бешикти бир ыргакта терметүү, ага эненин алдей айтышынын бир тактта коштолушу сыяктуу фактылар да балада ыргакты сезүүнү калыптандырат. Андан ары, маселен, жеңижокту же Токтогулду ошол бала деп эсептесек, анда алардын ат мингенин, комуз чертип үйрөнгөнүн, ырчылардын ырдаганын, ата-энелеринин аларга жагымдуу мамилесин ырчыларга алып барып, өздөрүнүн үмүт-тилектерин айтышын элестетип көрсөк, алардын ырчы болуп кетишин оңой эле түшүнөбүз.

«Манас» айтуучулардын дээрлик бардыгы түш көрүп, түшүндө Каныкей менен Бакай же Манастын өзү кайрылып, анын манасчы болушун айтканынан улам манасчы болуп калгандарын эскеришет. Бул да-чыгармачылык психология менен көркөм-поэтикалык ойломдун акылга сыйбаган керемети. Мында да улуу эпостун ар бир кыргыздын ойломун, жан дүйнөсүн ээлеп алган фантастикалык күчү көрүнүп турат.

Кыргыздар кылымдар бою көчмөн эл болгон. Көчүп-конуп жашоодо отурукташып жашаганга салыштырмалуу фольклордун ролу алда канча жандуу жана жогору болот. Анткени көчмөн турмушта табият кооздугуна суктануудан тартып, жашоонун түрдүү көрүнүштөрү менен тирүүлүктүн жыргалын сезүү, мал-жанга канагаттануу сыяктуу рухий турмуштун «кыймылдаткыч күчтөрү» дайыма аракетте болот.

Ал эми көчмөн турмуштун өзү адамдардын бири-бирине жардамдашуу, жакшы мамиледе болуу, жер-жайыттарды тандап жамаатташ болуу, каршылашкан топторго каршы биргелешип күрөшүү, куда-сөөк болуу сыяктуу турмуштук зарыл аракеттерге жыш толуп, уруулардын келип чыгышын шарттайт. Бирок бир нерсе дайыма эсте болуу керек: уруулар эч качан бир мезгилде келип чыкпайт жана бирдей өнүкпөйт. Уруунун өз алдынча бекем этникалык топ болуп калыптанышы үчүн да далай мезгил өтүүсү абзел. Адатта уруунун биримдик негизде өнүгүшү жана бекемделиши үчүн анын тарыхый окуяларын, инсандарын, каада-салтын иргеп-ылгап, ошол топтун кызыкчылыгы үчүн кызмат кылдыра турган жандуу аракеттердин болушу зарыл. Биринчи иретте ал милдетти эң адилеттүү деп аталган санжырачылар аткарышат.

Санжырачылардын маалыматтары да угуучуларга өтө таасирдүү болуп, алар андагы айтылгандарды чыныгы маалымат катары сактап, жактап алганга аракет кылат. Санжырачылар уруунун калыптануу жана өнүгүү тарыхында маанилүү роль ойноп, белгилүү деңгээлде ал процесске өз салымын кошот. Бирок алардын тематикалык багыт жагынан чектелгендиги умтулууларынын жана аракеттеринин бир жактуу болушун шарттайт. Буга байланыштуу уруунун рухий турмушу тиричиликтин өнүгүшү менен кеңейип олтурат да, дал ошол рухий турмушта жаңы зарылдыктардын пайда болушуна алып келет.

Бирок уруунун калыптанышынан тартып, бүткүл тарыхында негизги роль ырчыларга таандык. Анткени, ал уруунун турмушундагы бардык окуяларды, фольклордук чыгармаларды, мифтик тексттерди, түшүнүктөрдү, адат-салтты ошол уруунун кызыкчылыгы үчүн дайыма сактап, аткарып, алардын унутулбай жашай беришине шарт түзүшөт. Дал ошондуктан кыргыз урууларынын тарыхында ар бир уруунун өз ырчысы болгон. Өз уруусун даңазалоо, башка уруулардан жогору коюу ырчынын чыгармачылык милдетине кирген. Андай багыттагы милдеттер кеңейип олтуруп, маселен, башка уруунун кемчиликтерин ырдоо же анын ырчысы менен айтышуу аркылуу ырчынын жекече кадыр-баркын көтөргөн. Уруу ичинде же уруулар аралык кадыр-баркы көтөрүлүп, атак-даңкы чыккан ырчы уруу башчысынан да таасирдүү болуп, уруунун сыймыгына айланат.

Ошол деңгээлге жеткирүүчү ырчылык касиеттер кайсылар?

Биринчи иретте, албетте, урууга түздөн-түз байланышкан темалар. Бирок, эң негизгиси- ырчылык өнөрдүн сапаттык деңгээлин аныктоочу жанрлар: санат-насыят, терме ырлары, айтыш ырлары, айтыштардын ичинен алым-сабак жана суроо-жооп айтыштары өзгөчө жогору бааланат. Анткени уруу ырчылары башка уруунун ырчысы менен айтышканда ар кандай ыкма колдонуп, жеңүүнү гана көздөйт. Ошондуктан айтыштын мындай түрлөрү интеллектуалдык мазмуну боюнча башка түрлөрдөн жогору турат да, мындай айтышка бардык эле ырчы түшө бербейт. Анткени мындай айтышка түшүү үчүн элдик мораль-этика, акылман ойлор, тарыхта жашап өткөн акылман инсандардын идеялары же философиялык ойлору менен тааныш болуп, диний түшүнүктөрдү да билген болушу зарыл. Андай темада ырдоо жалпы элдин мүдөөсүнө туура келгендиктен, алар тараптан колдоого жана жактырууга ээ кылат.

Ырчылык өнөрдүн тарыхый өнүгүшүн болжолдуу түрдөгү доорлорго бөлүштүрүп кароо да ошол өнөрдүн, уруунун рухий социалдык турмушуна байланыштуу өнүккөндүгүн билдирет. Үзгүлтүксүз ырдап жүрүүдөн анын чыгармачылык ойлому калыптанат. Чындыгында, көркөм чыгармачылыкка мүнөздүү ой жүгүртүүнүн эки тиби бар. Биринчиси-лиро-эпикалык фольклордук ой жүгүртүү. Мында катардагы жөнөкөй ой

жүгүртүүдөн айырмаланган көркөм элестетүү ой жүгүртүүнүн, айталы, биринчи этабына мүнөздүү фольклордук ой жүгүртүүнүн касиеттери арбын. Буга ырчылар көп мезгилдердин ичинде өздөрүнүн репертуарын байытып, тынымсыз аткаруунун натыйжасында жетишишет. Өзү аткарып жаткан чыгармадагы образдарды идеяларды ырчы жагымдуу көрүнүштөр, жаркын салыштыруулар жана элдик ырларга мүнөздүү элестүү поэтикалык көркөм каражаттар менен «жасалгалап» жүрүп олтурат.

Ошол кездеги ырчылардын ыр жаратуу (ырдоо) өнөрүнө ой жүгүртүүнүн ушул тиби мүнөздүү. Ал эми образдык ой жүгүртүү реалисттик көркөм чыгарма жаратуучуларга мүнөздүү. Анын өзүнчө изилдене турган жолдору болуп, ал иштин ырчылык өнөрүнө түздөн-түз тиешеси жок.

Ар кандай көркөм өнөр же искусство коомдун өнүгүү тарыхында көптөгөн функцияларды аткарат. Ырчылык өнөр да кыргыз элинин тарыхында ошондой роль ойногон. Демек, анын функционалдык өнүгүшү дегенде ырчылык өнөрдүн өзүнө гана таандык аткарган тарыхый милдеттерин түшүнөбүз. Ал милдеттер практикалык жагынан да, рухий-социалдык жагынан да бирдей маанилүү. Ошондуктан ал милдеттер жалпы адамзатка таандык дүйнөлүк искусствонун өнүгүшү жөнүндө илимде «функционалдык өнүгүү» деп аталат. Ал өнүгүү искусство жаралган чөйрөдөгү элдин турмуш-тиричилигине байланышып, ошонун зарылдыгы менен ишке ашып олтурат.

Кыргыз элинин тарыхында ырчылык өнөр да ошондой функционалдык өнүгүшкө ээ болгон.

1. Ырчылык өнөрдүн таанып-билүү функциясы

Адамдын өзүнүн адам болуу тарыхын айлана-чөйрөдөгү дүйнө менен кошо өзүн-өзү таанып-билишинин тарыхы деп жазышат окумуштуулар. Таанып-билүү - чындыгында эле, адамдардын тарыхындагы да жана жеке турмушундагы да татаал көрүнүш. Анткени бул көрүнүш коом тарыхындагы адам баласы жараткан илим-билимдин тарыхын камтыйт. Ал эми анын өзү ар бир адамдын өз жашоосундагы билим алышынан турат.

Таанып-билүү айлана-чөйрөдөн, адамдардын өз ара мамилелеринен жана тарыхты билүү аркылуу ишке ашат. Ал-андап-билүүдө чагылтылган объективдүү дүйнөнүн элеси. Адамдын аң-сезимине же жөн эле кабылдоосуна жеткен маалымат-андап билүүнүн алгачкы кадамы.

2. Ырчылык өнөрдүн коомдук-социалдык функциясы

Кыргыз тарыхында ар бир ырчы өз чыгармачылыгына, стилине, көз караштарына жана алган багытына ээ болгон инсан болуп келген. Демек, андай ырчылардын коомдогу ойногон ролу талашсыз көрүнүш.

Ырчынын же ырчылык өнөрдүн мындай багыттагы ролу дайыма терең мааниге ээ болуп, коомдук аң-сезимдин көп жактуу өсүшүнө таасир эткен. Ырчылар эң оболу социалдык адилетсиздик, коомдун өнүгүшүндөгү терс көрүнүштөр, айрыкча, бийликтин жалпы элдик мүдөөгө кайчылаш келген жактары жөнүндө бардык эле замандарда ырдап келишкен.

Коомдук-социалдык функция ырчылар чыгармачылыгында туруктуу өнүгүп келген заман жөнүндөгү идеяларда ачык-айкын көрүнөт.

3. Ырчылык өнөрдүн философиялык функциясы

Адатта ырчылык өнөрдүн тарыхында айрыкча анын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн чыгармачылыгында философиялык багыттагы идечлар кеңири чагылып келген.

Ырчылык өнөр коомдук турмушта пайда болгон жөнөкөйдөн тартып, эң татаал жана эң маанилүүсүнө чейинки ойлордун кенчи.

Эң оболу көп мезгил жашаган макал-ылакаптардагы, жомоктордогу, сынчы менен чечендердин сөздөрүндөгү «кыймылсыз» ойлор ырчылар тарабынан тынымсыз ырдалып отуруп, тазаланып, такталып, жандуу философиялык ойлорго айланган. Ал эми ырчылар кадыресе философиялык ой жүгүртүүгө ээ болушкан.

4. Ырчылык өнөрдүн информациялык-коммуникативдик функциясы

Бул функцияга таандык белгилерди санап көрөлү:

1. Ырчынын ырдап жаткан ыры угуучуларды көптөгөн идеялар менен тааныштырат.

2. Ырдагы жаркын элестер же элестүү сөздөр угуучуну кумарлантат.

3. Ырчынын чеберчилиги да угуучуда ар түрдүү сезимдерди пайда кылат, эргитет.

4. Сөз өнөрүнүн улуттук өзгөчөлүгү, анын тарыхы, көрүнүктүү өкүлдөрү угуучунун эсине түшүп, сыймыктануу сезимин пайда кылат.

5. Ошол ырдалып жаткан ырдын өзүнө гана таандык өзгөчөлүктөр да өз алдынча белгилерди (касиеттерди) кучагына алат. Алар да угуучуларга көп жактуу таасир этип, алардын түрдүү түшүнүктөрүн калыптандырат.

6. Коом, илим, маданият, информация өнүккөн сайын адамдардын түшүнүгү, аң-сезими, кабылдоосу жана эске тутуусу да өзгөрүлүп, өнүгүп турары өзүнөн өзү түшүнүктүү.

5. Ырчылык өнөрдүн тарбиялык функциясы

Тарбия иштери адамзат пайда болгондон эле өнүгүп келген. Ырчылар чыгармачылыгы тарбиялык идеяларды өзүнө таандык ар түрдүү жанрларда жана түрлөрдө чагылтып, эң маанилүү функцияны аткарышкан. Ырчылар тарбияга байланыштуу өз

ойлорун ар кандай ырларында чагылтышкан. Ал гана эмес кандай гана темада ырдашпасын, тарбия маселеси белгилүү ченде айтылбай койбойт. Бул талашсыз чындык.

Кыргыз ырчылар чыгармачылыгында куудулдардын орду

Куудул – сатира-юморду, артистизмди, ырчылыкта кеңири колдонуп, элди күлдүрүү максатын көздөгөн инсандар. Алар турмуштагы, адам мүнөзүндөгү терс көрүнүштөрдү сындап ырдоо менен алдыңкы көз караштарды бекемдөөгө умтулушкан. Куудулдук ырчылар чыгармачылыгында өзүнчө жанр. Ырчылар чыгармачылыгындагы жанрларга токтолсок.

Ырчылык өнөрдүн жанрлары дегенде ырчылык өнөрдүн же ырчылардын өздөрү ырдашып жүргөн жанрды же жанрдык түрлөрдү түшүнөбүз. Ырчылык өнөрдүн жанры дегенде айтыш, санат-насыят, терме ырларын түшүнөбүз. Бул жанрлар ошол өнөр пайда болгондон тартып, ырчылар чыгармачылыгындагы туруктуу белгилери бар түрлөр катары жашап келе жатат. Ырчылар- өз чыгармачылыгына ээ болгон, бирок фольклордук алкакта ой жүгүрткөн типтер. Ошого байланыштуу ырчылар чыгармачылыгынын практикасында аткарылып жүргөн лирикалык ырлар жана эпостук үзүндүлөрдү аткаруу учурлары да болот. Аны биз «жанрдык түрлөр»деп алсак болот. Ошондо ырчылар чыгармачылыгындагы «айтыш»жанрына салыштырмалуу гана ырчылардын лирикалык ырларды ырдашын же эпостордон аткарышын «жанрдык түрлөр»деп атоого болот.

Эң оболу ырчылардын лирикалык мазмундагы ырлары элдик лирикалардан айырмаланып, индивидуалдык ой, сезим, түшүнүк даана байкалат. Ырчылар чыгарган жана ырдаган лирикалык ырлар фольклордогу туруктуу лирикалык ырларга салыштырмалуу жандуу, ар бир кишинин сезим дүйнөсүн козгой турган касиеттери менен адамдардын рухий турмушунда бекем орногон лирикалык сезимдердин гимни десек болот.

Эпикалык өзгөчөлүк дегенде ырчылардын каармандарды, окуяларды эпикалык чен-өлчөмдө сүрөттөп, гиперболизациялык же реалдуу турмуштагыдан ашыра фантастикалык касиетте көрсөтө билишин түшүнөбүз. Мында ырчынын лирикалык жана эпикалык ой жүгүртүүсү негизги ролду ойнойт. Ал бир эле мезгилде лирикалык сезимдерди, образдардын лирикалык дүйнөсү менен алардын эпикалык артыкчылыгын, жанда жок баатырдык жана фантастикалык касиеттерин кошо чалгытып, лиро-эпикалык мазмундагы чыгарма жарата алат. Ал ошол эле учурда өзүнүн эпикалык ой жүгүртүү жөндөмдүүлүгүнүн негизинде жана рухий турмуштун зарылдыгына ылайык эпикалык мүнөздөгү чыгармаларды да жарата алат. Бул учурда анын чыгармасы каармандарынын эпикалык мүнөзү, көркөм каражаттарынын эпикалык касиеттери менен айырмаланат.

Эпикалык жөндөмдүүлүк ырчынын ой жүгүртөөсүнөн да , көркөм каражат системасынан да, чыгармадагы образ - окуяларды сүрөттөшүнөн да көрүнүп турат.

Бул айтылгандардан улам келип чыга турган жыйынтык мына бул: демек, ырчылар өз чыгармачылыгында лирикалык ырларды да, эпикалык чыгармаларды да аткарышып, ырчылык өнөрдүн жанрдык түрлөрүнө айланташкан.

Ырчылык өнөрдүн эң көрүнүктүү жанрдык түрлөрүнүн бири- санат-насыят ырлары. Адатта элдик санат-насыят ырлары менен ырчылардын санат-насыят ырлары эки топту түзөт.

Ырчылардын санат-насыят ырлары көлөм , мазмун жагынан программалык идеялардын тутумун түзүп , элге абдан жагымдуу ырлар болуп саналат.

Бул ырлардын түрдүүчө аталып калышы алардын мазмунуна жараша болуп, «санат» дегенде, тарыхый өнүгүүгө жараша көптөгөн маанини камтыган уйкашы бар учкул сөздөрдү, ырга айланган макалдарды түшүнүшкөн. Ошол эле учурда ал сөз тарыхты, доорлорду , заманды, элди да туюнткан. К.Юдахин анын беш түрдүү түшүндүрмөсүн берет.

Демек, санат ырлары ырчылык өнөрдүн тарыхында пайда болгон өтө маанилүү жана таасирдүү жанр. Аны ырдаган ырчылардын калк арасында кадыр-баркы бийик болуп, ашынган таланттын , акылмандыктын даражасын билдирген. Адатта андай ырчылардын санат ырлары элдик философияны, мораль менен этиканы, жүрүм-турум эрежелерин, акылмандыкты чагылтуучу булак болгон.

Санат ырларына катарлаш «насыят»деген термин колдонулат. Бул сөз менен айтылган ырлар негизинен тарбия ,адептүүлүк мазмунунда болуп, угуучулар арасында өтө белгилүү, ошондой эле ырчынын кадыр-баркын көтөрө турган касиети бар. Бирок терминдердин колдонулушунда баш аламандык дайыма эле болуп келген өңдүү . Анткени көптөгөн ырчылардын тексттеринде санат ырларына да, насыят ырларына да мүнөздүү белгилер, саптар аралашып кеткен жана эркин аткарыша берген. Насыят ырлары жөнүндө К.К. Юдахин андай ырлар дидактикалык поэма болгондугун белгилейт.

Бул ырларды «терме»деген термин менен да атап келишкен. Ырчылар санат, насыят жана терме ырларын ырдашканда алардын формасы, мазмуну жагынан чектелген эмес. Айрыкча чыгармачылык эргүүнүн чокусу болгон экстазга жеткенде, ырчы токтоно албай, идеяларды «төгө» берген.

Ырчылык өнөрдүн эң белгилүү жанры – айтыш ырлары. Айтыш жанрынын калыптануу жана өнүгүү тарыхы өтө узак. Байыркы уруу ырчыларынан тартып, ырчылар

бири бири менен айтышып, ырчылык жөндөмдүүлүгүн далилдеп келишкен. Алар өз айтыштарында уруунун кызыкчылыгын, жеке көз караштарын коргоп, айтышкан ырчысын жеңүү үчүн түрдүү ыкмаларды колдонушкан.

Ырчылар айтышы менен катар эл оозеки чыгармачылыгында адат-салт айтыштары да өнүгүп келген. Ал ырлар түрлөрү жана составы жагынан ырчылар айтышына жакын болуп, бирок тексттери туруктуу мүнөзгө ээ болгон.

Ырчылар айтышы бардык учурда ырчынын талантын баалоочу критерий болуп келген.

Ырчылар айтышынын суроо-жооп айтышы, алым-сабак айтышы, табышмактуу айтыш, кордошуп айтышуу, учурашуу же саламдашуу айтышуу деген түрлөрү болуп келген.

Суроо-жооп айтышында – ырчылар түрдүү багыттагы түшүнүктөрүн, көз караштарын айтуу менен бири-бирине кезектешип, суроо беришип, жооп күтүшүп ырдашат. Кайсы ырчы жооп таба албай калса, же туура эмес жооп берсе, ал жеңилүү ызасын тарткан. Ал ырчынын бүт уруусу, уруу башчысы кыйын абалда калган.

Алым сабак айтышында- ар бир ырчы татаал теманы ырдоо ыкмаларын сунуш кылып, дал ошондой формада ырдоону талап кылган. Бул түр да эң татаал айтыш болуп, буга эң таланттуу ырчылар гана катыша алышкан.

Эң чоң же бүт элге белгилүү айтыштарда ырчылар суроо-жооп, алым-сабак, табышмактуу жана кордошуу айтыштарынын ыкмаларын колдоно беришкен. Жеңишке жетишүү үчүн ырчы бардык жөндөмдүүлүгүн колдоно алган.

Алым-сабак айтышы-айтыш ырларынын ичинен эң авторитеттүү жана маданияттуу түр болуп, жеңүүчү чыныгы адилеттүүлүктүн негизинде гана жеңишке жетишкен.

Ырчынын аң-сезимин, ой жүгүртүүсүн, тапкычтыгын турмуштун бардык маселелери боюнча түшүнүгүн сыноочу айтыш-**табышмактуу айтыш** болгон.

Мында да суроо-жооп айтышынын табышмактуу жана каймана формасы колдонулуп, айтышка түшкөн ырчылар бири-бирине татаал суроолор беришип, так жооп талап кылышкан. Табышмактуу суроолдордо уруулардын тарыхы, диний түшүнүктөр, табият көрүнүштөр түшүндүрүлүп, чечмелеп берүү үчүн сунуш кылынган. Андай суроолорго бардык эле ырчылар жооп таба алышкан эмес.

Уруулар ортосундагы карама-каршылыктар күчөгөн мезгилдерде ырчылардын бири-бирине карата мамилесине жараша **кордошуп** айтышкан ырлар өнүккөн. Мында

негизги максат атаандашып жеңүү гана эмес, аны кордоо, шылдыңдоо, ырчы катары беделин кетирүү, угуучулар алдында сындыруу максаты болгон.

Жаңы мезгилде санаалаш же бири-бирин сыйлаган ырчылардын чыгармачылыгында **саламдашып айтышуу** салты пайда болгон. Айрыкча, жалпы элдин алдында, сахнада, театрда же телевидение, радиодо, жалпы маданияттын этикалык эрежелерин сактоо менен ырчылар саламдашып ырдашкан. Бирок, мында да бири-бирине азил тамаша айтуу сөз менен чымчылашуу, юмор негизги орунда болуп, айтыштын мазмунун да, формасын да жагымдуу деңгээлге жеткиришкен.

Кыргыз элинин куудулдары

Кыргыз элинен таланттуу куудулдар да көп чыккан. Бирок алардын көпчүлүгү жөнүндө азыркы мезгилде уламыш, аңыз гана сөздөр калды, айрымдары унутулду, көптөрүнүн куудулдук окуялары да өз авторлугун жоготуп, коллективдүү чыгармачылыкка сиңип кетти. Ошол себептүү көп куудул-өнөрпоздор жөнүндө байсалдуу сөз кыла албай отурабыз. Негизинен изилдөөнүн объектиси XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында (айрымдары кеңеш мезгилинде да) жашаган Жоошбай (1840-1919), Көкөтөй (1849-1916), Карачунак (1862-1933), Куйручук (1866-1940), Бекназар (1884-1953), Шаршен (1896-1942), Сары Учук (1858-1943), Айдаралы Бекшүкүров (Айдаралы Жөргөлөк) (1851-1934) жана Бошкой, Эшкой, Ордобай, Кочкорбай сыяктуу көбү куудулдук өнөр менен катар чечендикти аркалай жүргөн өнөрпоздордун чыгармачылыгы эсептелди. Бирок жогоруда аталган куудулдардын чыгармалары да толугу менен колго тийген жок, айрымдарынын туулган жылын да тактоо мүмкүнчүлүгү болбоду. Албутту куудулдар да өздөрүнүн талантынын күчүнө, аткаруучулук чеберчилигине, чечендигине карата бааланган. Бир дары бир аймактын, бир айылдын, кадыресе бир бозонун көңүл ачары, шайыры катарында эсептелсе, бир даарынын атагы узун элдин учугуна, кыска элдин кыйырына жетип, бүтүн кыргыз элинин урмат - сыйына ээ болгон. Сөзсүз мындай атак-даңкка куудулдардын ичинен күлүктүн күлүгү, алгырдын алгыры дегендей өтө таланттууларынын гана жеткендиги белгилүү. Анткени патриархалдык - феодалдык жол-жосундун жөрөлгөлөрү өкүм сүргөн өткөн заманда жогорку таптын өкүлдөрү куудул өнөрпоздорду «жинди» «тентек» атап, кемсинтип басып келишкен себептүү көпчүлүгүнүн чыгармачылыгы кадимкидей бүр байлай албай, бир аймактын чегинде тумчугуп жок болуп кеткен учурлары да болбой койгон эмес.

Бирок жогоркудай чектөөгө карабастан, таптык теңсиздик күч алып, адилет, адилетсиздиктин чеги жиктелип, жаман жакшынын ажырымы ачык көрүнүп калган XIX

кылымдын аягы XX кылымдын башында куудулдук өнөр айрыкча баалангандыгы байкалат.

Акындар айтышы сыяктуу эле куудулдук өнөрдө да эки жактын беттешүүсү тирелишкен жагдайда өтөт. Өзүнүн каршысын жеңип чыгууда алар ар кандай ыкмаларды, көркөм каражаттарды колдонот. Бирде кыймылы, бирде өз ордунда айтылган өткүр сөзү, бирде чебер аткарылган ойну менен каршысын оңтойсуз абалда калтырып, күлкүгө алып баса берет. Кээде куудулдук табылгасы анын чебер ойнунда, куюлушкан курч сөздөрүндө коштолду, чыгарманын идеясын жүзөгө ашырууда ири өбөлгө түзөт. Натыйжада, акындык айтышка Караганда куудулдуктун жанрдык мүмкүнчүлүгү кеңири болот. Эгерде акындар айтышы акындык дараметине, көркөм сөздүн күчүнө, ойлоо активдүүлүгүнө, дапроо жооп кайтаруу жөндөмүнө карата чечилсе, куудулдуктардын беттешүүсү жогорку сапаттардан башка да курч ситуациялык жагдайларды, актёрдук чеберчиликти, күлкү чыгаруучу касиетти талап кылат. Натыйжада сөзгө чечен, кыймылга, табылгаларга, күлкүгө бай, ойноочулук, аткаруучулук чеберчилиги күчтүү адамдар куудул аталат. Алардын көбү чукугандай сөз таап, каршысын күлкүгө алып, калк ичинде шылдыңга калтыруу жөндөмүнө ээ. Алсак, чебердик, чечендик Куйручукта күчтүү болгон. Анын Найманбай, Анжыяндык Ысакан, Токтогул менен айтышка түшкөнү, аш, тойлордо жар чакырып жана кыз-кыркынга кошок үйрөтүп жүргөндүгү да белгилүү. Ал эми Кашкар бийлөөчүсү Тукбашка Берген жообу куюлушкан курч жорго сөздөрдөн түзүлүп, куудулдун сөзгө чечендигин ачык аныктап турат. Мындай касиеттен Жоошбай да куру алакан эмес. Ал өзүнүн куудулдук кылык-жоругу үчүн өмүрүндө бир канча жолу оор жазалануу тагдырына кириптер болот. Ошондо да чукугандай жооп таап, жазадан кутулуп кетип турган. Айрыкча Карачунактын жана Бекназардын аткаруучулук-актёрдук чебердиги, устаттыгы ооп түшкөн. Буга кан базарда Карачунактын соодагерди «өлтүрүшүнүн» өтө чебердик менен аткарылышы ачык күбө. Куудулдан качып дардайып базар ортосуна барып жыгылган соодагер өзүнүн ичине сайылган кестик эмес, сөөмөй экендигинен шек да санаган эмес. Ичин басып өң алаттан кетип, жарыкчылык менен коштошуп, созолонтуп онтоп, кабарчылардын маалыматына караганда Карачунак куудулдук окуяларын сөз менен коштоочу экен.

Мындай окуяларды Бекназар куудул да көп жараткан. Айтуучулардын, замандаштарынын маалыматтарына караганда эки куудулдун сырткы кебете-кешпири, баскан-турганы, сүйлөгөнү, мимка-бет түзүлүшү эле күлкү чыгарып турган. Ал эми Шаршендин апыртмалуу, какшыктуу «монологу», аткаруу манерасы, мимкасы күлкү үчүн жаралгандай таасир калтырган. Айдаралы Бейшүкүров (лака паты Айдаралы Жөргөлөк) куудулдук окуяларды жаратпаганы менен комузда ойноо чеберчилиги өзүнүн

аткаруучулук-актёрдук устаттыгы менен элге куудул катарында таанылган. Анын бул жетигил күүнү комузда аткарып жаткандыгын көргөн Адам күлкүдөн оозун жыя алган эмес.

Айдаралы Бейшүкүров 1851-жылы Талас боюндагы Кызыл-Адыр кыштагында туулган. Атасы Бейшүкүр кедей Адам болгон. Замандаштарынын айтуусуна караганда өзү да өткөн заманда оор турмушту башынан өткөрүп, жакырчылыкта жашайт, эл аралап өнөрүн тартуулай коюп, эптеп-септеп үй-бүлөсүн асырайт. Ал «Курманбек», «Кожожаш» өңдүү кенже эпосторду да айтат, айрым сатиралык мүнөздөгү ырларды да жаратат, кыякчы, чоорчу да болгон. Бирок анын бардык өнөрүнөн да комузчулугу артып түшкөн. Айдаралы «Ак кочкор каңкы», «Иле менен каратал», «Дубананын жар салганы», «Ак токту», «Сары барпы», «Каныбек», «Сурнай күүсү», «Көйрөң күү» аттуу чыгармаларды аткарууда элге кеңири белгилүү болгон. «Дүнүйө», «Сен дүйнө», «Кол ойнотмо» сыяктуу ондогон күүлөрдү чыгарган. Күү чолок кайрылган ыр менен коштолуп, комузда аткарылган. Аткаруучу күүнүн ыргагына карата бирде жорголоп, бирде термелип, бирде ордунан жылып, ырдын текстине карата тулку боюн, бет түзүлүшүн укмуштуудай артисттик чеберчилик менен өзгөртүп, тыңшоочулардын купулуна толуп, күлкүгө тундурган. Күүнүн мазмунуна карата куудулдук табылгаларды (көркөм каражаттарды, ыкмаларды) пайдаланган. Мисалы, «Ак куунун оттогону» деген күүнү черткенде атынын куйругун түйүп, бутун ээрдин башына чыгарып койчу экен. Ал эми «Көйрөң күүнү» аткарууда Айдаралынын комузда устаттыгы, артисттик чеберчилиги тыңшоочуларды айрыкча таң калтырган. Анын бир жыйындагы тамашасы Калык акындын да бек эсинде калган. Алардын жолугушуусу 1919 - жылы болот. Калык Токтогулду ээрчип Таласка барып, тойдо ырдап жүрүп, жал куйругун кырккан күрөн бээ минип, оң жаккы бутун аттын жалына арта салып, төбөсүнө кондурган топусун кыймылдатып, элди күлдүрүп жаткан Айдаралыны көрүп:

Суусамырдын сазындай

Быркылдаган сен кимсиң?

Жинди болгон эмедей,

Шылкылдаган сен кимсиң?

Түрү сымап өңдөнүп,

Кылтылдаган сен кимсиң?

Жин-шайтандуу немедей,

Жулкулдаган сен кимсиң?

Атырылып ырдап көр,

Сенин акындыгың эл билсин? - деп ырдап коё бергенде куудул:

Менин атым сурасаң

Айдаралы Жөргөлөк.
Ар жыйынды көргөндө,
Айтар сөзүм бир бөлөк.
Келин-кыздуу үйлөргө,
Керегенин түбүнөн
Кирип кетем жөргөлөп...
Үстү жагын айтайын,
Үрүм-Марал, Күмүштак,
Алды жагы Капканын,
Адыр-адыр кызыл чап,
Акындыгың бар болсо,
Айтканымды ойлоп тап.
Кой, Сүлөөсүн, Бакайыр,
Жерибизден келебиз.
Жергелүү кытай, калың сол,
Элибизден келебиз.
Сендей-сендей ырчыны
Койгулатып отуруп,

Комуз менен жеңебиз- деп жооп кайтарат. Калыктын өзүнүн эскерүүсүндө Айдаралы «оңбогондой кууланып, оңко-чоңко болуп», акынды «көпчүлүктүн күлкүсүнө капталтып», бир топ шайын одарат. Ошондо Калык нускалуу сөздөрдү куюлуштуруп, жамгырдай төгүп жиберип, калкты оозуна каратып, кыйын жагдайдан чыгып кетет. Жогорку ырынан көрүнүп тургандай Айдаралынын жамактап айта коюу жөндөмү да болгон. Муну аялдарга арнаган санатынан жана Нурмолдого берген жообунан да көрөбүз. Бир жылдары Айдаралы Жрглк кр оокаттын айынан тштктг Аксы тарапка барып калат. Ошондо Нурмолдо акын аны сзг сындырмакка бир топто мындай деп ырдайт:

Таластан келдиң бүрүшүп,
Семирип кеттиң кысталак,
Аксыга кеоип күрүч жеп.

Анда Айдаралы:

Мен элимде ырдап жүрүмүн,
Көп ырчынын биримин.
Ырым жаман эмес, жакшы эмес,
Болгондо бир айыбым бар,
Атам сеникиндей бакшы эмес.

Нурмолдонун атасы бакшы экен.

Кокондон келген Нурмолдо,
Эми сен койкондобой тур молдо,
Ташкенден келген Нурмолдо,
Эми сен таркылдабай тур, молдо.

Анын сөзүнө аябай ыза болгон Нурмолдо этек-жеңин кагынып, топтон аттанып кетүүгө аргасыз болот. Кыскасы Айдаралы Жөргөлөк комузда кол ойнотуунун устаты, күлкүнүн ордосу катарында эл эсинде сакталып калган. 1934-жылы каза болуп, куудулдун табыты азыркы Киров районундагы Чолпонбай Түлөбердиев совхозунун аймагына коюлган.

Акындар сыяктуу куудулдардын чыгармачылыгында да традициялуу жалпы темалар, мотивдер орун алат. Ириде алар да өздөрүнүн чыгармачылык жолун өтө эрте, бала чагында эле баштагандыктары байкалат. Көпчүлүгү айыл-апанын каймак-сүтүн уурдоодон (бул Карачунак, Сары Учук, Куйручук жана Бекназардын чыгармачылыгынын алгачкы баскычына мүнөздүү окуяны түзөт) жана курбу-курдаштарын, жоромолдорун куудулдун оюн салмалары менен таң калтырууда тушоосун кесет. Ал эми жогорку көрүнүштөр алардын жашоо түйшүгүнүн окшоштугунан, жетим-жесирликтин запкысынан, турмуш оордугунан келип чыккан жалпылыктар болуп саналат. Анткени Карачунак да, Сары Учук да, Куйручук да, Бекназар да жетим-жесирликте чоңоюшат, жаштайынан ата-энеден кол жуушат. Сыртынан Караганда бардыгынын өмүр жолу бирдей. Бекназар куудул жети жашында энесинен, бир жылдан кийин атасынан ажырап, өгөй эненин, кесирлүү жеңелеринин, бай кыйыр туугандарынын биринен сала экинчисине өтүп, балалык, жада калса жигитчилик мезгили менен кош айтышат. Карачунактын балалык кези да чеке жылытар эмес, бир курсактын азабын тартып, жетимдик менен ар кимдин босогосунда жүрүп бой тартат. Куйручуктун өмүр баяны да алардыкынан көп айырмалана бербейт: атасы Өмүрзак өтө жарды киши болот, аялы экөө керээлден-кечке Султанхан байдын коюн кайтарып, отун-суусун алып, кара жандарын карч уруп эптеп жан сактап турганда энеден ажырап, жаш бөбөктөрүн багышып, түйшүк жолуна эрте түшөт.

Же Сарыучуктун эле өмүр жолун алалы. Ал 1862-1943-жылдардын аралыгында өмүр сүрөт. Туулган жери - азыркы Ысык-Көл районундагы Тору-Айгар кыштагы. Айрым маалыматтарга Караганда ал Карачунак, Куйручук менен көп катташып, жеке жана чыгармачылык байланышта болгон киши. Ал куудулдук окуяларды көп жаратса да, көпчүлүгү унутулуп калган. Айрым «Жарык жардын жанынан өзбек соодагерди тоношу», «Жамбы тапсак эмне кылабыз?», «Тойго бараткандарды тоноп алышы» сыяктуу азыноолак чыгармалары колго тийди. Ал да жаш кезинде жетимчиликтин запкысын көп

тартат. Ар кимдин кой-козусун кайтарып, малайлыкка жалданат. Куудулдун ошол күндөрүнүн бир үзүндүсү «Жамбы тапсак эмне кылабыз?» аттуу окуясында чагылышкан. Бул окуя Сарыучуктун балалык кезинде өтөт. Агасы Бердибай экөө бир тегирменчи орус кулактыын коюн кайтарып жүрүп, бир жагынан күндүн ысыгынан, экинчи жагынан курсагы ачып талыкшыган Сарыучук ою менен ой омкоруп, көңүлү менен ТОО томкоруп кыялга батат, бат эле кой башындай сары алтынды жерден «таап» ала коюп, агасына: «Алтын таап алсак, эмне кылаар элек?» деп акыл салат. Бердибай Кичине энөө, момун неме экен : «Алтынды кожоюнга алып барып беребиз», дейт. Анда Сарыучук: «Бербей, этпей эле өзүбүз алабыз», - дейт. Акыры экөөнүн ортосунан чатак чыгып, кечке чейин мушташып, мурду-баштарын кандап, кечинде жарашып алып койлорду айдап келишет. Сарыучуктун тойго бараткандардын куржундагы эт-боорсокторун катып алып, уйдун жампаларын салып коюшу да бир курсактын айынан иштелет.

Кыскасы, ушундай жагдайда жалпы темалар, окшош окуялар түзүлгөн, башкача айтканда жан сактоонун айласында жасаган куудулдук иштери, кылык-жоруктары көпчүлүк куудулдардын чыгармачылыгында жалопы традициялуу окуя катарында орун алган. Тескерисинче, Жоошбай куудул оокаттуу адамдын баласы болуп, турмуштун түйшүгүн көп тартпай өскөндүктөн, жогоркудай каймак-сүт уурдоо, этке тоюу ж.б. окуялар орун албайт.

Куудулдардын көпчүлүгү кедей-кембагалдардын, жетим-жесирлердин үй-бүлөсүнөн чыгып, турмуштун оор запкысын, жокчулукту, материалдык, моралдык теңсиздикти өз баштарынан өткөргөндүгүнөнбү же табигый сезимталдыгы, байкагычтыгы, кыраакылыгы, турмуштун жаман-жакшысын териштирип ылгай билүү, түшүнө билүү жөндөмдүүлүгүнөнбү, айтор, зордук-зомбулдугун жана алардын көрөр көз айымдарынын кесирдүүлүгүн, текебердүүлүгүн күлкүгө алуу, куудулдук кыймыл-аракетинде ашкерелөө тардициялуу жалпы тема катарында бардыгынын чыгармачылыгынан орун алган.

Кыскасы, ушундай жагдайда жалпы темалар, окшош окуялар түзүлгөн, башкача айтканда жан сактоонун айласында жасаган куудулдук иштери, кылык-жоруктары көпчүлүк куудулдардын чыгармачылыгында жалопы традициялуу окуя катарында орун алган. Тескерисинче, Жоошбай куудул оокаттуу адамдын баласы болуп, турмуштун түйшүгүн көп тартпай өскөндүктөн, жогоркудай каймак-сүт уурдоо, этке тоюу ж.б. окуялар орун албайт.

Ошондой эле кожо-молдо, эшен калпалардын алдамчылыгы, эки жүздүүлүгүн жана диндик ишенимдерин, түшүнүктөрдү күлкүгө алуу куудулдардын чыгармаларында таң калаарлык идеялык бийиктикке өткөн. Ал эмес, көпчүлүгү кожо молдолорго гана эмес, ал

кездеги түшүнүк боюнча баарын «көрө», баарын «башкара» билген алда тааланын улуктугүна сөз тийгизип, ага карата ишенбөөчүлүк сезимин пайда кылган. Негизинен таланттуу, атагы чыккан куудулдардын бардыгы атеисттер болушкан. Куудулдардын динге, дин өкүлдөрүнө карата болгон атеисттик көз крашы алардын куудулдук окуяларына ачык чагылышкан. Натыйжада, Карачунак, Бекназардын атеисттиги өз баштарынан, көз алдыларынан өткөн чындык окуянын негизинде бекемделген. Карачунак Шабдан манапты ээрчип, Мекеге барып, ал жердеги эки жүздүүлүктү, куулук-шумдукту өз көзү менен көргөн, Мекенин «ыйыктыгы» жөнүндөгү сөз жөн эле алдоо экендигине толук көзү жеткен. Ошондуктан ошол «ыйык» жерде туруп эле кадимки «ойт» бермесинен баштайт. Бирок эч кандай майып болуп калбастан, эллине Аман-эсен кайткандан кийин ал дин өкүлдөрүнө гана эмес, жалпы эле дин окуусуна карата ишенимин жоготкон. Намаз, куран, бейиш, тозок, аркы дүйнө, арбак жөнүндөгү диний түшүнүктөрдү өзүнүн кылык-жоругунда ашкерелеп жокко чыгарган.

Куудулдардын көпчүлүгү кедей-кембагалдардын, жетим-жесирлердин үй-бүлөсүнөн чыгып, турмуштун оор запкысын, жокчулукту, материалдык, моралдык теңсиздикти өз баштарынан өткөргөндүгүнөнбү же табигый сезимталдыгы, байкагычтыгы, кыраакылыгы, турмуштун жаман-жакшысын териштирип ылгай билүү, түшүнө билүү жөндөмдүүлүгүнөнбү, айтор, зордук-зомбулдугун жана алардын көрөр көз айымдарынын кесирдүүлүгүн, текебердүүлүгүн күлкүгө алуу, куудулдук кыймыл-аракетинде ашкерелөө тардициялуу жалпы тема катарында бардыгынын чыгармачылыгынан орун алган. Куудулдардын көпчүлүгү кедей-кембагалдардын, жетим-жесирлердин үй-бүлөсүнөн чыгып, турмуштун оор запкысын, жокчулукту, материалдык, моралдык теңсиздикти өз баштарынан өткөргөндүгүнөнбү же табигый сезимталдыгы, байкагычтыгы, кыраакылыгы, турмуштун жаман-жакшысын териштирип ылгай билүү, түшүнө билүү жөндөмдүүлүгүнөнбү, айтор, зордук-зомбулдугун жана алардын көрөр көз айымдарынын кесирдүүлүгүн, текебердүүлүгүн күлкүгө алуу, куудулдук кыймыл-аракетинде ашкерелөө тардициялуу жалпы тема катарында бардыгынын чыгармачылыгынан орун алган.

Акындар сыяктуу куудулдардын чыгармачылыгында да традициялуу жалпы темалар, мотивдер орун алат. Ириде алар да өздөрүнүн чыгармачылык жолун өтө эрте, бала чагында эле баштагандыктары байкалат. Көпчүлүгү айыл-апанын каймак-сүтүн уурдоодон (бул Карачунак, Сары Учук, Куйручук жана Бекназардын чыгармачылыгынын алгачкы баскычына мүнөздүү окуяны түзөт) жана курбу-курдаштарын, жоромолдошторун куудулдун оюн салмалары менен таң калтырууда тушоосун кесет. Ал эми жогорку көрүнүштөр алардын жашоо түйшүгүнүн окшоштугунан, жетим-жесирликтин запкысынан, турмуш оордугунан келип чыккан жалпылыктар болуп саналат. Анткени

Карачунак да, Сары Учук да, Куйручук да, Бекназар да жетим-жесирликте чоңоюшат, жаштайынан ата-энеден кол жуушат. Сыртынан Караганда бардыгынын өмүр жолу бирдей. Бекназар куудул жети жашында энесинен, бир жылдан кийин атасынан ажырап, өгөй эненин, кесирлүү жеңелеринин, бай кыйыр туугандарынын биринен сала экинчисине өтүп, балалык, жада калса жигитчилик мезгили менен кош айтышат. Карачунактын балалык кези да чеке жылытар эмес, бир курсактын азабын тартып, жетимдик менен ар кимдин босогосунда жүрүп бой тартат. Куйручуктун өмүр баяны да алардыкынан көп айырмалана бербейт: атасы Өмүрзак өтө жарды киши болот, аялы экөө керээлден-кечке Султанхан байдын коюн кайтарып, отун-суусун алып, кара жандарын карч уруп эптеп жан сактап турганда энеден ажырап, жаш бөбөктөрүн багышып, түйшүк жолуна эрте түшөт.

Акындар сыяктуу куудулдардын чыгармачылыгында да традициялуу жалпы темалар, мотивдер орун алат. Ириде алар да өздөрүнүн чыгармачылык жолун өтө эрте, бала чагында эле баштагандыктары байкалат. Көпчүлүгү айыл-апанын каймак-сүтүн уурдоодон (бул Карачунак, Сары Учук, Куйручук жана Бекназардын чыгармачылыгынын алгачкы баскычына мүнөздүү окуяны түзөт) жана курбу-курдаштарын, жоромолдорун куудулдун оюн салмалары менен таң калтырууда тушоосун кесет. Ал эми жогорку көрүнүштөр алардын жашоо түйшүгүнүн окшоштугунан, жетим-жесирликтин запкысынан, турмуш оордугунан келип чыккан жалпылыктар болуп саналат. Анткени Карачунак да, Сары Учук да, Куйручук да, Бекназар да жетим-жесирликте чоңоюшат, жаштайынан ата-энеден кол жуушат. Сыртынан Караганда бардыгынын өмүр жолу бирдей. Бекназар куудул жети жашында энесинен, бир жылдан кийин атасынан ажырап, өгөй эненин, кесирлүү жеңелеринин, бай кыйыр туугандарынын биринен сала экинчисине өтүп, балалык, жада калса жигитчилик мезгили менен кош айтышат. Карачунактын балалык кези да чеке жылытар эмес, бир курсактын азабын тартып, жетимдик менен ар кимдин босогосунда жүрүп бой тартат. Куйручуктун өмүр баяны да алардыкынан көп айырмалана бербейт: атасы Өмүрзак өтө жарды киши болот, аялы экөө керээлден-кечке Султанхан байдын коюн кайтарып, отун-суусун алып, кара жандарын карч уруп эптеп жан сактап турганда энеден ажырап, жаш бөбөктөрүн багышып, түйшүк жолуна эрте түшөт.

Же Сарыучуктун эле өмүр жолун алалы. Ал 1862-1943-жылдардын аралыгында өмүр сүрөт. Туулган жери - азыркы Ысык-Көл районундагы Тору-Айгар кыштагы. Айрым маалыматтарга караганда ал Карачунак, Куйручук менен көп катташып, жеке жана чыгармачылык байланышта болгон киши. Ал куудулдук окуяларды көп жаратса да, көпчүлүгү унутулуп калган. Айрым «Жарык жардын жанынан өзбек соодагерди тоношу», «Жамбы тапсак эмне кылабыз?», «Тойго бараткандарды тоноп алышы» сыяктуу азыноолак чыгармалары колго тийди. Ал да жаш кезинде жетимчиликтин запкысын көп

тартат. Ар кимдин кой-козусун кайтарып, малайлыкка жалданат. Куудулдун ошол күндөрүнүн бир үзүндүсү «Жамбы тапсак эмне кылабыз?» аттуу окуясында чагылышкан. Бул окуя Сарыучуктун балалык кезинде өтөт. Агасы Бердибай экөө бир тегирменчи орус кулактын коюн кайтарып жүрүп, бир жагынан күндүн ысыгынан, экинчи жагынан курсагы ачып талыкшыган Сарыучук ою менен ой омкоруп, көңүлү менен ТОО томкоруп кыялга батат, бат эле кой башындай сары алтынды жерден «таап» ала коюп, агасына: «Алтын таап алсак, эмне кылаар элек?» деп акыл салат. Бердибай Кичине энөө, момун неме экен : «Алтынды кожоюнга алып барып беребиз», дейт. Анда Сарыучук: «Бербей, этпей эле өзүбүз алабыз», - дейт. Акыры экөөнүн ортосунан чатак чыгып, кечке чейин мушташып, мурду-баштарын кандап, кечинде жарашып алып койлорду айдап келишет. Сарыучуктун тойго бараткандардын куржундагы эт-боорсокторун катып алып, уйдун жампаларын салып коюшу да бир курсактын айынан иштелет.

Кыскасы, ушундай жагдайда жалпы темалар, окшош окуялар түзүлгөн, башкача айтканда жан сактоонун айласында жасаган куудулдук иштери, кылык-жоруктары көпчүлүк куудулдардын чыгармачылыгында жалопы традициялуу окуя катарында орун алган. Тескерисинче, Жоошбай куудул оокаттуу адамдын баласы болуп, турмуштун түйшүгүн көп тартпай өскөндүктөн, жогоркудай каймак-сүт уурдоо, этке тоюу ж.б. окуялар орун албайт.

Куудулдардын көпчүлүгү кедей-кембагалдардын, жетим-жесирлердин үй-бүлөсүнөн чыгып, турмуштун оор запкысын, жокчулукту, материалдык, моралдык теңсиздикти өз баштарынан өткөргөндүгүнөнбү же табигый сезимталдыгы, байкагычтыгы, кыраакылыгы, турмуштун жаман-жакшысын териштирип ылгай билүү, түшүнө билүү жөндөмдүүлүгүнөнбү, айтор, зордук-зомбулдугун жана алардын көрөр көз айымдарынын кесирдүүлүгүн, текебердүүлүгүн күлкүгө алуу, куудулдук кыймыл-аракетинде ашкерелөө тардициялуу жалпы тема катарында бардыгынын чыгармачылыгынан орун алган.

Кыскасы, ушундай жагдайда жалпы темалар, окшош окуялар түзүлгөн, башкача айтканда жан сактоонун айласында жасаган куудулдук иштери, кылык-жоруктары көпчүлүк куудулдардын чыгармачылыгында жалопы традициялуу окуя катарында орун алган. Тескерисинче, Жоошбай куудул оокаттуу адамдын баласы болуп, турмуштун түйшүгүн көп тартпай өскөндүктөн, жогоркудай каймак-сүт уурдоо, этке тоюу ж.б. окуялар орун албайт.

Ошондой эле кожо-молдо, эшен калпалардын алдамчылыгы, эки жүздүүлүгүн жана диндик ишенимдерин, түшүнүктөрдү күлкүгө алуу куудулдардын чыгармаларында таң калаарлык идеялык бийиктикке өткөн. Ал эмес, көпчүлүгү кожо молдолорго гана эмес, ал

кездеги түшүнүк боюнча баарын «көрө», баарын «башкара» билген алда тааланын улуктугүна сөз тийгизип, ага карата ишенбөөчүлүк сезимин пайда кылган. Негизинен таланттуу, атагы чыккан куудулдардын бардыгы атеисттер болушкан. Куудулдардын динге, дин өкүлдөрүнө карата болгон атеисттик көз крашы алардын куудулдук окуяларына ачык чагылышкан. Натыйжада, Карачунак, Бекназардын атеисттиги өз баштарынан, көз алдыларынан өткөн чындык окуянын негизинде бекемделген. Карачунак Шабдан манапты ээрчип, Мекеге барып, ал жердеги эки жүздүүлүктү, куулук-шумдукту өз көзү менен көргөн, Мекенин «ыйыктыгы» жөнүндөгү сөз жөн эле алдоо экендигине толук көзү жеткен. Ошондуктан ошол «ыйык» жерде туруп эле кадимки «ойт» бермесинен баштайт. Бирок эч кандай майып болуп калбастан, эллине Аман-эсен кайткандан кийин ал дин өкүлдөрүнө гана эмес, жалпы эле дин окуусуна карата ишенимин жоготкон. Намаз, куран, бейиш, тозок, аркы дүйнө, арбак жөнүндөгү диний түшүнүктөрдү өзүнүн кылык-жоругунда ашкерелеп жокко чыгарган.

Куудулдардын көпчүлүгү кедей-кембагалдардын, жетим-жесирлердин үй-бүлөсүнөн чыгып, турмуштун оор запкысын, жокчулукту, материалдык, моралдык теңсиздикти өз баштарынан өткөргөндүгүнөнбү же табигый сезимталдыгы, байкагычтыгы, кыраакылыгы, турмуштун жаман-жакшысын териштирип ылгай билүү, түшүнө билүү жөндөмдүүлүгүнөнбү, айтор, зордук-зомбулдугун жана алардын көрөр көз айымдарынын кесирдүүлүгүн, текебердүүлүгүн күлкүгө алуу, куудулдук кыймыл-аракетинде ашкерелөө тардициялуу жалпы тема катарында бардыгынын чыгармачылыгынан орун алган. Куудулдардын көпчүлүгү кедей-кембагалдардын, жетим-жесирлердин үй-бүлөсүнөн чыгып, турмуштун оор запкысын, жокчулукту, материалдык, моралдык теңсиздикти өз баштарынан өткөргөндүгүнөнбү же табигый сезимталдыгы, байкагычтыгы, кыраакылыгы, турмуштун жаман-жакшысын териштирип ылгай билүү, түшүнө билүү жөндөмдүүлүгүнөнбү, айтор, зордук-зомбулдугун жана алардын көрөр көз айымдарынын кесирдүүлүгүн, текебердүүлүгүн күлкүгө алуу, куудулдук кыймыл-аракетинде ашкерелөө тардициялуу жалпы тема катарында бардыгынын чыгармачылыгынан орун алган.

Коомдук турмушубузда алардын чыгармаларынын орду, мааниси

Акындар сыяктуу куудулдардын чыгармачылыгында да традициялуу жалпы темалар, мотивдер орун алат. Ириде алар да өздөрүнүн чыгармачылык жолун өтө эрте, бала чагында эле баштагандыктары байкалат. Көпчүлүгү айыл-апанын каймак-сүтүн урдоодон (бул Карачунак, Сары Учук, Куйручук жана Бекназардын чыгармачылыгынын алгачкы баскычына мүнөздүү окуяны түзөт) жана курбу-курдаштарын, жорोजолдошторун куудулдук оюн салмалары менен таң калтырууда тушоосун кесет. Ал эми жогорку көрүнүштөр алардын жашоо түйшүгүнүн окшоштугунан, жетим-жесирликтин

запкысынан, турмуш оордугунан келип чыккан жалпылыктар болуп саналат. Анткени Куйручук да, Бекназар, Карачунак, Сары Учук да жетим-жесирликте чоңоюшат, жаштайынан ата-энеден кол жуушат. Сыртынан караганда бардыгынын өмүр жолу бирдей. Бекназар куудул жети жашында энесинен, бир жылдан кийин атасынан ажырап, өгөй эненин, кесирлүү жеңелеринин, бай кыйыр туугандарынын биринен сала экинчисине өтүп, балалык, жадаса жигитчилик мезгили менен кош айтышат. Карачунактын балалык кези да чеке жылытар эмес, бир курсактын азабын тартып, жетимдик менен ар кимдин босогосунда жүрүп бой тартат. Куйручуктун өмүр жолу деле алардыкынан көп айырмалана бербейт: атасы Өмүрзак өтө жарды киши болот, аялы экөө керээлден-кечке Султанхан байдын коюн кайтарып, отун-суусун алып, кара жандарын карч уруп эптеп Жан сактап турганда энеден ажырап, жаш бөбөктөрүн багышып, түйшүк жолуна эрте түшөт.

Корутунду

Кыргыз элинен таланттуу куудулдар да көп чыккан. Бирок алардын көпчүлүгү жөнүндө азыркы мезгилде уламыш, аңыз гана сөздөр калды, айрымдары унутулду, көптөрүнүн куудулдук окуялары да өз авторлугун жоготуп, коллективдүү чыгармачылыкка сиңип кетти. Ошол себептүү көп куудул-өнөрпоздор жөнүндө байсалдуу сөз кыла албай отурабыз. Негизинен изилдөөнүн объектиси XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында (айрымдары кеңеш мезгилинде да) жашаган Жоошбай (1840-1919), Көкөтөй (1849-1916), Карачунак (1862-1933), Куйручук (1866-1940), Бекназар (1884-1953), Шаршен (1896-1942), Сары Учук (1858-1943), Айдаралы Бекшүкүров (Айдаралы Жөргөлөк) (1851-1934) жана Бошкой, Эшкой, Ордобай, Кочкорбай сыяктуу көбү куудулдук өнөр менен катар чечендикти аркалай жүргөн өнөрпоздордун чыгармачылыгы эсептелди. Бирок жогоруда аталган куудулдардын чыгармалары да толугу менен колго тийген жок, айрымдарынын туулган жылын да тактоо мүмкүнчүлүгү болбоду. Албутту куудулдар да өздөрүнүн талантынын күчүнө, аткаруучулук чеберчилигине, чечендигине карата бааланган. Бир дары бир аймактын, бир айылдын, кадыресе бир бозонун көңүл ачары, шайыры катарында эсептелсе, бир даарынын атагы узун элдин учугуна, кыска элдин кыйырына жетип, бүтүн кыргыз элинин урмат - сыйына ээ болгон. Сөзсүз мындай атак-даңкка куудулдардын ичинен күлүктүн күлүгү, алгырдын алгыры дегендей өтө таланттууларынын гана жеткендиги белгилүү. Анткени патриархалдык - феодалдык жол-жосундун жөрөлгөлөрү өкүм сүргөн өткөн заманда жогорку таптын өкүлдөрү куудул өнөрпоздорду «жинди» «тентек» атап, кемсинтип басып келишкен себептүү көпчүлүгүнүн чыгармачылыгы кадимкидей бүр байлай албай, бир аймактын чегинде тумчугуп жок болуп кеткен учурлары да болбой койгон эмес.

Пайдаланылган адабияттар тизмеси

1. П. Ирисов Ырчылар чыгармачылыгы. Б. 2004.
2. С. Закиров Эл чыгармачылыгы – эл кенчи. Ф. 1981.
3. Кыргыз эл жомоктору. Ф. Кыргызстан. 1978.
4. Б. Солтоноев Кызыл кыргыз тарыхы. Б. 1993.
5. Алыкул Кененбай уулу. Эл оозунан. Б. Кыргызстан – Сорос фонду. 1996.
6. Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери. Ф. Илим, 1988.
7. Кебекова Б. Кыргыз эл ырчылары. Б. 1994.
8. Каипов С. Эл ырчылары. Ф. 1981.
9. Залкар акындар. 1-2-томдор Б. 1998 – 1999.
10. Таштемиров Ж. Токтогул жана акындык поэзия. Ф. Илим. 1980.